

Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ «ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. ստեղծագործական գործընթաց, պատմավեպ, ճակատամարտ, քննադատություն, մտահղացում, տարբերակներ, վերամշակում, դրդապատճառ, պատմիչ, գլուխգործոց

Ключевые слова и выражения: творческий процесс, исторический роман, битва, критика, замысел, переработка, варианты, повествователь, повод, шедевр.

Key words and expressions: historical novel, battle, criticism, creation process, ideas, versions, reediting, motive, historian, masterpiece.

Շատ հաճախ ենք խոսում գրական ստեղծագործությունների, նրա դրական ու բացասական կողմերի, թերությունների ու առավելությունների մասին՝ երբեմն մոռանալով ամենակարևորի՝ տվյալ երկի ստեղծագործական գործընթացի մասին: Գրեթե նույնն է տեղի ունեցել նաև Դեմիրճյանի «Վարդանանքի» դեպքում:

Մեծ աշխատանք է կատարվել Դեմիրճյանի ստեղծագործության ուղղությամբ: Քննադատությանը հետաքրքրել է հատկապես գրողի և նրա ստեղծագործության ամբողջական բնութագրի հարցը և միայն մասնակիորեն է խոսվել գրողի ստեղծագործական լաբորատորիայի մասին, ինչը հնարավորություն է ընձեռում նրա գեղարվեստական մտածողությունը դիտել իբրև ստեղծագործական պրոցես: Այս ամենն ի նկատի ունենալով՝ դեռ 1941 թ. Դեմիրճյանը գրել է. «Քննադատությունը առհասարակ իր տեսական պահանջները դնելիս՝ շատ քիչ է մտածում անդրադառնալ այդ խնդիրների լաբորատորիական կողմի վրա, այն է՝ մտնել գրողի աշխատանոց»¹:

Ստեղծագործական գործընթացը՝ Դեմիրճյանի բնութագրմամբ ունի հետևյալ փուլերը՝ մտահղացում, նախապատրաստություն և շարադրանք:

¹ Դեմիրճյան Դ., Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 257:

Հայրենասիրական կրակը պատանի Դեմիրճյանի սրտում վառել են նրա հորեղբոր տղաները: Դեռ 1910-ական թվականներին Վարդանանց պատերազմի թեմային անդրադառնալով՝ նա ընտրում է դրամայի ժանրը և գրում է «Վասակը», իսկ 1943 թ. այդ մտահղացման համար ընտրում է վեպի ժանրը՝ կերտելով «Վարդանանքը»:

Մտահղացման փուլում հեղինակը նյութի մեծ պաշար է «պահեստավորում» տվյալ դարաշրջանի կյանքի, մարդկանց, կենցաղի ու բարքերի մասին: Այնուհետև պլանավորում է հետագա անելիքը, որպեսզի խուսափի ավելորդություններից ու թերություններից:

Դեմիրճյանը գտնում էր, որ առանց ստեղծագործական պլանի չի կարելի գործողություն զարգացնել. պլանը սյուժեի ընթացքն է, ծավալումը և զարգացումը:

Նրա մտերիմները հավաստում են, թե որքան երկար ժամանակ է հատկացրել գրելիքի պլանի վրա: Ցավոք, մեզ չի հաջողվել գրողի արխիվում գտնել վեպի ամբողջական պլանը, որը կներկայացներ սյուժետային բոլոր գծերի զարգացումը և նպատակահարմար ընթացքը: Արխիվում առկա են միայն երկերի առանձին տեսարաններ, գլուխներ և այլ բնույթի պատառիկներ:

Մտահղացմանը հաջորդում է նյութի ուսումնասիրությունը, թեև այս պարագայում էլ են ծնվում նոր մտահղացումներ: Մտահղացումը գեղարվեստական իրականացման, առարկայական տեսքի բերելու համար Դեմիրճյանը երկար ժամանակ աշխատել է գործի պլան-կոնսպեկտի վրա, որ մեզ չի հասել:

Դեմիրճյանն իր գրառումներում նկատել է, որ «Վարդանանքը» գրելու դրդապատճառներից մեկն էլ հետևյալն էր. « «Վարդանանք» պատմավեպը ես գրեցի Հայրենական պատերազմի ժամանակ: Այն արտակարգ, ժողովրդական ուժերի գերազանց լարման օրերին, կամ լավ է ասել այն օրերին, երբ վճռվում էր մեր հայրենիքի լինել-չլինելու ճակատագրական խնդիրը: Ես զգացի, որ «Վարդանանքը» օդի մեջ է ... ես գիտակցում էի, որ պատերազմը հայրենական է, այսինքն համաժողովրդական, երբ զանգվածները վեր են կենում պաշտպանելու հայրենիքը, նրա հողը, նրա կյանքը, և կռիվը կյանքի-մահի կռիվ է: Ես հիշեցի հինգերորդ դարը, հայ ժողովրդի կյանքի-մահի կռիվը պարսից բռնակալության դեմ, և քանի որ մեր ժողովուրդը դուրս էր եկել հայրենական պատերազմի՝ ես կամեցա հիշեցնել նրան, որ հնում շատ է

ունեցել հայրենիքի պաշտպանության պատերազմներ, որոնց մեջ ամենամեծը Վարդանանց պատերազմն էր»²:

Դեմիրճյանի գեղարվեստական մտածողության ինքնատիպությունը համոզիչ վկայությունն է այն բանի, թե գաղափարական ինչպիսի ազնիվ սկզբունքներով է հղացել «Վարդանանք» պատմավեպը:

«Վարդանանքի» վրա Դեմիրճյանն սկսել է աշխատել 1943 թ. փետրվար ամսից, և նույն թվականի նոյեմբերին վեպի առաջին հատորն արդեն պատրաստ էր:

Սկզբում հեղինակը մտածում էր վեպը վերնագրել «Հոսանքի հակառակ», ապա «Վարդան Մամիկոնյան», բայց ի վերջո, կանգ առավ իր մտահղացումը լիարժեքորեն արտահայտող «Վարդանանք» վերնագրի վրա, չնայած որ, չէր ուզում կրկնել 1916 թ. լույս տեսած Լեոյի «Վարդանանք» դրամայի խորագիրը:

Վեպի վրա Դեմիրճյանը աշխատել է լարված և միևնույն ժամանակ մեծ ներշնչմամբ:

Ռ. Զարյանը հիշում է. ««Վարդանանքը» գրելու տարին Դեմիրճյանի մոտ հաճախ էի լինում: Պատերազմական ահեղ օրեր էին: Դեմիրճյանը տանից դուրս էր գալիս հազվադեպ: Նստած գրում էր օրնիբուն: Սեղանի մոտ նստելու սովորություն չունեի: Մի մեծ գիրք էր դնում ձևկանը վրան թուղթ ու գրում տենդորեն: Գրում էր մատիտով: Պետք էր տեսնել, թե ինչ աներևակայելի արագությամբ: Էջեր էր, որ լցնում էր: Ամեն ինչ գլխի մեջ պատրաստ՝ հանձնում էր թղթին ...

Մի օր հարցրի, թե ապա ե՞րբ է մտածում, ե՞րբ է խորհում գրելիքը: Ասաց՝ գիշերը, երբ բոլորը քնած են, երբ շուրջը խաղաղ է, մտքի մեջ կառուցում է ամեն ինչ՝ դեպքերի հաջորդականություն, հերոսի վարքագիծ, հոգեբանության զարգացում, և առավոտյան դեմ, կանուխ ժամերից մեկին, նստում է գրելու: Իրեն թվում է, թե մեկը թելադրում է, ինքը շարադրում: Թելադրում է այնպես փութաջան, որ ինքը հազիվ է հասցնում գրի առնել»³:

Դեմիրճյանը մի առիթով նշել է, որ վեպը գրել է մի շնչով: Հենց սա էլ պատճառ է հանդիսացել, որ գրականագետների մի մասը (Ս. Արզումանյան, Ա. Բաղդասարյան) կարծի, թե Դեմիրճյանը վեպի առաջին հատորը գրել է

² «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, Դեմիրճյան Դ., Վարդանանքի մասին, 1952, N10, էջ 34:

³ «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Զարյան Ռ., Դեմիրճյանի հետ, 1962, N12, էջ 72:

երկու կամ երեք ամսում: Սա պարզապես թյուրիմացություն է, որովհետև ինչքան էլ մի շնչով գրեր հեղինակը, չէր կարող այդպիսի մեծածավալ վեպի, թեկուզ առաջին հատորը ավարտեր այդքան որակով՝ չնայած հապճեպության դրոշմն առկա է վեպի վրա:

Գրողի ձեռագրերի, օրագրերի, նամակների ու սևագրությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Դեմիրճյանը «Վարդանանքի» առաջին գրքի վրա աշխատել է 9 ամիս: Սա ևս կարճ ժամանակահատված է այսպիսի մեծածավալ վեպի համար, սակայն արագ ավարտելու պատճառները մեզ արդեն հայտնի են:

Դեմիրճյանը հիանալի գիտեր տվյալ ժամանակշրջանի երկու հիմնական աղբյուրների՝ Եղիշեի և Փարպեցու պատմությունները: Եվ ոչ միայն վերջիններիս, այլև բոլոր նրանց, ովքեր քիչ թե շատ անդրադարձել են Վարդանանց թեմային (Մեբեոս, Հովհան Կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի, Ասողիկ, Շնորհալի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլն): Սակայն Դեմիրճյանի ընկալմամբ՝ Եղիշեն ստույգ է, ճշմարտապատում, ականատես ու փաստացի:

«Մեր ժողովուրդը Եղիշեի պատմության մեջ տեսել է իր կյանքն ու իդեալները և նրա մեջ տեսնում է իր թշնամուն և հերոսին: Եղիշեն կորովի գրչով, բանաստեղծական խանդավառությամբ տվեց այդպիսի մի սյուժե ու գաղափար, և ժողովուրդը հաստատեց՝ «ընդ իսկականին՝ ճիշտ է»⁴:

Դեմիրճյանի «Վարդանանց պատերազմը» ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1943 թ. 3-րդ և 4-5-րդ համարներում, հավաստումն է այն հսկայական աշխատանքի, որ կատարել է հեղինակը վեպը ստեղծելիս: Այս ուսումնասիրությանը զուգահեռ՝ Դեմիրճյանը ձեռնամուխ է լինում «Վարդանանք» պատմավեպի ստեղծմանը:

«Վարդանանքին» վերաբերող հարուստ գրական ժառանգությունը, որ պահվում է Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Դեմիրճյանի ֆոնդում, մեզ շատ է օգնում բացահայտելու գրողի ստեղծագործական աշխատանքի ընթացքը:

Դեմիրճյանը պետք է իր մտահղացումը իրագործեր եռագրությամբ՝ «Մեսրոպ Մաշտոց», «Վարդանանք» և «Վահանանց պատերազմ»

⁴ «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Դեմիրճյան Դ., Վարդանանց պատերազմը, 1943, N3, էջ 121:

խորագրերով: Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, Հայրենական Մեծ պատերազմը պատճառ դարձավ, որ գրվեր «Վարդանանքը»:

Ռազմադաշտից հեղինակը ստանում էր բազմաթիվ նամակներ, շնորհակալագրեր, գիրք ուղարկելու բազմաթիվ խնդրանքներ, որոնք էլ ավելի էին ոգևորում կյանքի մայրամուտին մոտեցող մեծ գրողին: Պատերազմից հետո զինվորներից մեկը հայտնել է, որ «Վարդանանքը» պատերազմի ժամանակ կարդացել է երեք ամսում: «Երբ մի հինգ ընդհատվել էի գտնում՝ կարդում էի, փոխանակ հանգստանալու: Կարդում էի մարտի ժամանակ եղած ընդմիջումներում: Ես որ դժվարանում էի ռումբը կրել, այդ ծանր գիրքը երեք ամիս ման ածեցի վրաս»⁵: «Սա բավական է ինձ ...» նամակի վրա՝ փակագծերում, նշում է Դեմիրճյանը:

Դ. Դեմիրճյանը ցանկանում էր վեպն ավարտել կարճ ժամանակահատվածում, սակայն հիվանդության պատճառով այն ուշանում էր: Վեպի՝ այդքան սպասված ավարտը տեղի ունեցավ 1946 թ. մայիսի 14-ին:

Դ. Դեմիրճյանը հաշվի է առել քննադատների բոլոր կարծիքները: Այդ իսկ պատճառով վեպը մշակել ու վերամշակել է, և իր կենդանության օրոք վեպը լույս է տեսել չորս անգամ: Վերամշակումներից հետո «Վարդանանքը» դարձավ ավելի կուռ, ամբողջական և կատարյալ:

«Վարդանանքի» հայերեն առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել երկու գրքով. Ա. գիրքը՝ 1943 թ., Բ. գիրքը՝ 1946 թ.: Երկրորդ հրատարակությունը համընկավ Ավարայրի ճակատամարտի 1500-ամյակին: Կարելի է ասել, որ սա հոբելյանական հրատարակություն էր: Այն պատկերազարդված էր նկարիչ Էդ. Իսաբեկյանի նկարներով:

Երրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել 1954 թ., մեկ գրքով, իսկ չորրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել 1956 թ., երկու գրքով, Դեմիրճյանի երկերի ժողովածուի ութհատորյակում (3-րդ և 4-րդ հատորներ):

Այսպիսով, «Վարդանանքի» ստեղծագործական պատմությունն ուսումնասիրելով, տեսնում ենք, որ վեպի վրա աշխատելիս Դեմիրճյանն ստեղծել է երեք խմբագրություններ, տարբերակներ, որոնք իրարից զգալիորեն տարբերվում են և՛ գաղափարապես, և՛ գեղարվեստորեն:

Ինչպես նշեցինք, Դեմիրճյանը հաշվի է նստել բոլոր քննադատների հետ: «Վարդանանք» վեպի առաջին հրատարակության առիթով

⁵ ԳԱԹ, ԴԴՖ, N 844:

դիտողություն է արվել հեղինակին, թե նա անտեսել կամ բավարար չափով չի շոշափել սոցիալական և դասկարգային հասարակությունների հարցերը, թե նա չափազանցել է կրոնի դերը և այլն: Թեև այս նկատողությունների մեջ առկա են ճշմարտության նշույլներ, սակայն չի կարելի ընդունել Ա. Կարապետյանի այն անհեթեթ տեսակետը, թե, իբր, արձակագիր Դ. Դեմիրճյանը լուս ընծայեց եկեղեցին գովերգող «Վարդանանք» երկհատոր վեպը⁶:

Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանց պատերազմը» ուսումնասիրությունը մեծապես բացահայտում է «Վարդանանք» պատմավեպի գաղափարական և գեղարվեստական սկզբունքները: Դեմիրճյանին առանձնապես հուզել է պատերազմի բնույթի հարցը: 451 թ. Վարդանանց պատերազմը, նրա ըմբռնմամբ, հայրենական պատերազմ էր, որի «ներքին իմաստը կուլտուրայի և ազգային ինքնությունության պաշտպանությունն էր: Ավանդաբար այն համարվել է կրոնական պատերազմ, այնինչ՝ «Ո՛չ պարսից կառավարությունը, ո՛չ էլ հայ նախարարական դասը տոգորված չէին կրոնականությամբ, այնքան որ՝ այդ դարձնեին պատերազմի և արյունահեղության հիմք: Նրանք պետական խնդիրներ էին վճռում: Ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել իր ազգային ինքնությունությունը պաշտպանելու համար: «Առանց հայ ժողովրդի ըմբոստացման՝ ո՛չ հայ հոգևորականությունը և ո՛չ էլ իշխանական դասը կարող էին հայրենական պատերազմ սկսել պարսից դեմ»⁷:

451 թվականի պատերազմի բնույթի հարցը, որպես «Վարդանանքի» գաղափարական ու գեղարվեստական ամենահիմնական խնդիրներից մեկը, Դեմիրճյանին հուզել է վեպի ստեղծման ու վերամշակման ամբողջ ընթացքում: Եվ նա այդ հարցին անդրադարձել է բազմիցս:

Վերամշակումից հետո, արդեն երկրորդ հրատարակության մեջ տեսնում ենք, որ պատերազմը դեպի կրոնականության տանող հատվածները կրճատված են՝ նման թյուրիմացություններից խուսափելու նպատակով:

Այս երեք տարբերակներում առկա են նոր կերպարներ, սյուժետային նոր գծեր, ենթազույնների մասնակի տեղափոխություններ, բովանդակային նոր երանգներ:

⁶ «Գրական թերթ», 1948, N 29:

⁷ «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Դեմիրճյան Դ., Վարդանանց պատերազմը, N 3, էջ 125:

Գրողի ստեղծագործական աշխատանքը մարդկային մտավոր գործունեության խիստ յուրօրինակ ու առավել հետաքրքրական ձևերից մեկն է:

Գրչի աշխատավորը, մտավոր մշակը փայլուն հաղթանակ տարավ գրասեղանի առջև՝ կերտելով հայ գրականության փառահեղ գլուխգործոցներից մեկը, որ դեռ երկար ժամանակ կմնա հաղթանակի պսակով ու կշարունակի, սերունդներ կրթելով, երկար ճանապարհ անցնել:

Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ «ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Այս փոքրիկ հոդվածում փորձում ենք ներկայացնել «Վարդանանք» պատմավեպի ստեղծագործական պատմությունը: Քանզի գրաքննադատությանը հետաքրքրում է արդեն ավարտված, պատրաստի գրական ստեղծագործությունը՝ իր բովանդակությամբ և գաղափարով:

Շատ քիչ է խոսվում այն հսկայական աշխատանքի մասին, որ կատարում է հեղինակը մինչև երկի ստեղծումը: Ահա հենց այս պատճառով էլ անդրադառնում ենք «Վարդանանքի» ստեղծագործական գործընթացին՝ մտահղացումից մինչև կանոնիկ տեքստի ստեղծումը:

Анна Мовсисян

Первое и второе издание исторического романа Д.Демирчяна
“Вардананк” в свете текстологии.

Варианты являются текстовыми целостными проявлениями одного и того же произведения, которые появляются при создании основного текста, но в которых еще не выражены окончательные желания автора. В этой статье мы касаемся оригиналов первого и второго вариантов. В вариантах имеются многочисленные различия. Каждое изменение имеет свое объяснение, что мы и попытались сделать, Эти изменения были произведены автором. Благодаря этому исследованию мы стали очевидцами создания и совершенствования шедевра Д.,Демирчяна.

ANNA MOVSISYAN

The Creative Process of the Historical Novel “Vardananq” by Derenik
Demirchyan

In this short article we are trying to represent the creative history of the historical novel Vardananq by D. Demirchyan. As the literary criticism is interested in completed literary work with its meaning and content.

Very little is spoken about the efforts that the author makes until the novel is created. For this reason we refer to the creative process of “Vardananq” from the scheme to the creation of the main text.